

بررسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

- کورش فتحی‌واجارگاه*
- غلامرضا شمس مورکانی**
- محمد رضا لورانی***
- سیدرمضان عقیلی****

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف بررسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی انجام گرفته است. مؤلفه‌های حقوق بشر بر اساس مواد ذکر شده در اعلامیه جهانی حقوق بشر و با مراجعه به منابع و ادبیات موجود در این زمینه انتخاب شدند. روش مورد استفاده در تحلیل محتوای پژوهش حاضر، آنتروپی شانون بوده و واحد تحلیل نیز صفحات (متن، پرسش‌ها، فعالیت‌ها و تصاویر) می‌باشد. جامعه آماری، کلیه کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، شامل ۳۶ جلد کتاب در سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۸۹ در هشت عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، علوم، هدیه‌های آسمانی، هدیه‌های آسمانی (کتاب کار)، قرآن، ریاضی و تعلیمات اجتماعی و نمونه آماری این پژوهش، پنج عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، هدیه‌های آسمانی، قرآن و تعلیمات اجتماعی بود. نتایج نشان می‌دهد که در کتاب قرآن بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های حق آموزش و پرورش، آزادی مذهب، ... اختصاص یافته، در کتب درسی تعلیمات اجتماعی نیز بیشترین اهمیت به مؤلفه کار و دریافت مزد منصفانه اختصاص دارد. در کتاب هدیه‌های آسمانی بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های آزادی مذهب، فکر و وجدان، در کتاب درسی فارسی بخوانیم بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های حق کار و دریافت مزد منصفانه، اختصاص دارد. در کتاب درسی فارسی بنویسیم بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های حق کار و دریافت مزد منصفانه اختصاص دارد. نتایج این پژوهش نشان داده است که علی‌رغم این که در کتاب‌های درسی تا حدی به این مؤلفه‌ها توجه شده است ولی میزان توجه به این مؤلفه‌ها به یک میزان نبوده است. [۱]

کتاب‌های درسی، حقوق بشر، تحلیل محتوا، دوره ابتدایی

کلید واژه‌ها:

- تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۹/۲۱ تاریخ شروع بررسی: ۹۱/۱۲/۱۳ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۵/۳
- * استاد دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی ..... k-fathi@cc.sbu.ac.ir
- ** استادیار دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی ..... kgh_shams@sbu.ac.ir
- *** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی دانشگاه شهید بهشتی ..... mloraei@gmail
- **** دانشجوی دوره دکتری برنامه‌ریزی درسی دانشگاه شهید بهشتی ..... aghilinour@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

آموزش حقوق بشر^۱ به صورت رسمی به عنوان یک حق انسانی از زمان تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ مورد توجه قرار گرفت (یونیسف، ۲۰۰۷، ص ۷). برای دگرگونی ارزش‌های افراد و اعضای جامعه بین‌الملل و تحوّل واقعی آن در راستای احترام به حقوق بشر و اجرای واقعی این حقوق و پیشگیری از نقض آن نمی‌توان فقط به موضوعات و مسائل موقت و کوتاه‌مدت تکیه کرد، بلکه در کنار سایر فعالیت‌ها باید آن‌ها را در نسل‌ها نهادینه ساخت. آموزش حقوق بشر عبارت است از: تعلیم، اشاعه و کوشش‌های اطلاعاتی به منظور ساخت یک فرهنگ جهانی حقوق بشر از طریق بیان دانش و سازماندهی گرایش‌های مختلف و بهره‌مندی از مهارت‌های مورد نیاز برای ترویج، حمایت، و کاربست حقوق انسانی در زندگی روزمره (تولمن، ۲۰۰۹، ص ۱۴). آموزش حقوق بشر جهت تقویت احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، تسهیل توسعه کامل شخصیت و حیثیت بشری، ترویج تفاهم، احترام، برابری جنسیتی و فعالیت‌های بیشتر سازمان ملل متحد در حفظ صلح، طراحی شده است. اساس نامه یونسکو بیان می‌کند: جنگ در فکر و مغز انسان‌ها شروع می‌شود و بنابراین در فکر انسان‌هاست که نیروهای صلح باید ساخته شود (مرکز اطلاعات سازمان ملل در تهران، ۱۳۷۵). در این راستا فدریکو ماریو مدیر کل اسبق یونسکو بیان می‌کند: تا زمانی که مردم اصول و قواعد حقوق بشر را شناساند نمی‌توان از آن‌ها انتظار احترام به این اصول و قواعد را داشت، لذا حقوق بشر باید به مردم شناسانده و آموزش داده شود تا آن‌ها بدانند چه حقوقی دارند و باید به حقوق یکدیگر احترام بگذارند (به نقل از جعفری، ۱۳۸۴).

از طرف دیگر طبق بیان یونسکو^۲ (۱۳۸۳) تا زمانی که حقوق بشر در جامعه نهادینه نشده و فرهنگ آن در همه جوامع ایجاد نشود ما همچنان شاهد نقض حقوق بشر در سطحی گسترده خواهیم بود. پژوهش‌ها درباره صلح و آموزش حقوق بشر در خاورمیانه نشان می‌دهد که هرچند بدگمانی و دشمنی دیرینه بین دولت‌ها و تداوم اختلافات و کشمکش‌ها بین دو ملت آموزش صلح و حقوق بشر را با مشکل مواجه می‌سازد اما تلاش‌های مریبان صلح و حقوق بشر در رفع این معضلات بی‌تأثیر نیست و از طریق آموزش می‌توان از نقض حقوق بشر جلوگیری نموده و روابط بین دولت‌ها را بهبود بخشید (ولوسو، ۱۹۹۵).

ترویج و اشاعه فرهنگ حقوق بشر در میان جوامع گزینه مناسبی به نظر می‌رسد و یکی از راه‌های مؤثر در ترویج حقوق بشر و جهانی ساختن فرهنگ حقوق بشر است. یکی از چالش‌های مهم در تمام کشورها، در دسترس قرار دادن زبان و مفاهیم حقوق بشر و مرتبط ساختن و قابل اجرا نمودن مفاهیم آن برای موقعیت‌های واقعی زندگی است. تحقق این‌گونه آموزش حقوق بشر مستلزم ملاحظات است؛ از جمله بهبود کیفیت برنامه درسی از طریق تلفیق ارزش‌های انسانی برای احترام به حقوق بشر و مقام انسانی و تحقق انسجام اجتماعی.

در سومین کنگره حقوق بشر، در سوم مارس ۱۹۹۳، در مونترال کانادا «برنامه عمل جهانی برای آموزش حقوق بشر و دموکراسی» به تصویب رسیده و تأکید شده است که آموزش دموکراسی بخش جدایی‌ناپذیر و مکمل آموزش حقوق بشر است. در همان برنامه تأکید شده است که: آموزش حقوق بشر و دموکراسی به خودی خود یکی از حقوق بشر و از پیش شرط‌های ضروری برای تحقق کامل عدالت اجتماعی، صلح و توسعه است. مرحله اول برنامه جهانی از ۲۰۰۵ تا ۲۰۰۷ ادامه یافته که در سیستم‌های مدارس متوسطه و ابتدایی تمرکز می‌کند. اهداف نهایی این طرح اهداف ویژه‌ای را تحقق می‌بخشد، مثل تمرین و گسترش حقوق بشر در سیستم‌های مدارس متوسطه و ابتدایی، و ارائه خطوط راهنما بر اساس مؤلفه‌های آموزش حقوق بشر در مدرسه (لوین، ۱۳۷۷، ص ۲۰).

شایان ذکر است که آموزش حقوق بشر مهم‌ترین عامل در جامعه‌پذیری افراد نسبت به ارزش‌ها و هنجارهای حقوق بشری محسوب می‌شود. آموزش کلید بر پا ساختن و تقویت حکومت مبتنی بر دموکراسی است. آموزش و پرورش به‌عنوان یک سرمایه‌گذاری بزرگ اجتماعی، باید باعث افزایش صلاحیت افراد و در نتیجه باعث افزایش بهره‌وری در زندگی اجتماعی شود و، چون بهره‌وری، خود باعث بهزیستی و رفاه بشر می‌شود. کلیوک بر این عقیده است که مدرسه بهتر می‌تواند نقش ویژه خود را در نیل به تحقق رفاه بشر و در بطن آن برنامه‌های درسی که به‌طور گسترده بر آموزش شخصی اجتماعی تأکید نماید، ایفا کند (ذکاوتی، ۱۳۸۱).

آموزش سنگ بنای نوسازی انسانی است و نوسازی آموزشی یکی از ارکان مهم توسعه همه‌جانبه محسوب می‌شود (اسکندری، رفیعی فر، اکبری، و جمشیدی، ۱۳۸۴). در اینجا رسالت آموزش و پرورش در تکوین ابعاد شخصیتی کودکان به‌عنوان دومین رکن اساسی بعد از خانواده مطرح است. مدرسه تنها مؤسسه اجتماعی است که به‌طور فراگیر در دسترس اغلب کودکان و نوجوانان است، لذا مسئول یاد دادن معلومات به کودکان و نوجوانان برای ایجاد عادات و طرز تلقی صحیح است. نظام مدارس نقش محوری را در آماده‌سازی افراد جوان در فهم، گرامی داشتن، و مطالبه کردن حقوق بشر بر عهده دارند. در ارتباط با این مسئولیت، معلمان و سایر پرسنل آموزشی وابسته نیاز دارند با توجه به مواد حقوق بشر آموزش ببینند و این زمینه را ایجاد کنند که این مواد به صورت کاربردی در مدارس مورد استفاده قرار گیرند. آموزش حقوق بشر باید در همه بخش‌های مربوط به حوزه آموزش گنجانده شود، و باید از مراحل ابتدایی آموزش رسمی مورد تأکید قرار گیرد (ودینگر^۶، ۲۰۱۲، ص ۱۲). در این بین برنامه درسی به‌عنوان موضوع اساسی آموزش و انتقال میراث فرهنگ بشری از دیر باز مورد توجه بوده است و با نظر به اینکه مظهر برنامه درسی در نظام‌های آموزشی متمرکز، همچون کشور ما، کتاب‌های درسی است، لذا گنجاندن مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی جهت آموزش هر چه بهتر آن از شروع فرایند آموزش کودکان تا مراحل بعدی در طی زندگی به نوعی یک ضرورت محسوب می‌شود. در این راستا پژوهشی با هدف ارائه پیشنهاد برای وارد کردن فهرستی از عناصر از حقوق بشر در کتاب درسی تعلیمات اجتماعی اردن

پروسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

انجام شده است که در واقع نشان‌دهنده عدم وجود اصول حقوق بشر در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی موجود در آن کشور است. پژوهش حاضر منجر به گنجاندن ۵ جزء، شامل ۲۸ مؤلفه حقوق بشر، در این کتاب‌ها گردیده است. این اجزا عبارت‌اند از حقوق شهروندی، حقوق سیاسی، حقوق اقتصادی، حقوق اجتماعی و حقوق فرهنگی (زید سلیمان، ۲۰۱۰).

با توجه به مطالب ارائه شده در فوق، بدون شک یکی از مهم‌ترین چالش‌های موجود در جامعه بشری مسئله عدم آشنایی افراد با مفاهیم حقوق بشر و در نتیجه نقض آن در بسیاری از موارد می‌باشد. حل چنین معضلی از طریق ایجاد آگاهی در ذهن افراد جامعه امکان‌پذیر است. شناسایی این مؤلفه‌ها و معرفی آن‌ها به جوامع تا حد وسیعی مرهون تلاش‌های سازمان ملل متحد است. در پژوهش حاضر نیز مؤلفه‌های حقوق بشر بر اساس موارد ذکر شده در اعلامیه جهانی حقوق بشر و با مراجعه به منابع و ادبیات موجود در این زمینه و با عنایت به اینکه این مفاهیم و مؤلفه‌ها جزء نیازهای اساسی و ابتدایی برای حفظ موجودیت نوع انسانی و تشکیل و تداوم اجتماعات بشری می‌باشند، انتخاب گردیدند. این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

۱. **حق امنیت:** اطمینان خاطری که بر اساس آن افراد در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند، نسبت به حفظ جان، حیثیت و حقوق مادی و معنوی خود بیم و هراسی نداشته باشند.
۲. **حق حیات:** از جمله حقوق طبیعی و مقدم انسانی است که از برکت آن افراد قادر به برخورداری از دیگر حقوق و آزادی‌های اساسی خود می‌شوند.
۳. **حق مالکیت:** مالک نسبت به مایملک خود حق هر گونه انتفاع را دارد. هیچ مالی را از تصرف صاحبان نمی‌توان بیرون کرد مگر به حکم قانون و همه ثمرات و متعلقات و محصولات ملک از آن مالک می‌باشد.
۴. **حق حمایت از حریم خصوصی افراد:** مسکن محل سکونت و آرامش روزمره افراد و خانواده آن‌هاست که باید بتوانند در آن با امنیت خاطر و با فراغت، زندگی و استراحت کنند. این مکان علی‌الاصول باید از هر گونه تعرض مصون باشد.
۵. **منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها:** بر اساس ماده ۲ کنوانسیون بین‌المللی مربوط به منع بردگی: «هر یک از دولت‌های عضو، موظف به ایفای تعهدات ذیل خواهند بود: (۱) لغو و منع خرید و فروش بردگان، (۲) پیگیری نسبت به حذف کامل بردگی در تمام اشکال آن، به نحو تدریجی و در کوتاه‌ترین زمان ممکن».
۶. **حق برخورداری از سلامتی و بهداشت:** دولت‌ها حق هر فرد را برای برخورداری از بالاترین (وضعیت) سلامت جسمی و روحی، و دستیابی به آن به رسمیت می‌شناسند.
۷. **منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد:** هر کس متهم به ارتکاب جرمی شود این تضمین را خواهد داشت که مجبور نشود علیه خود شهادت دهد و یا به مجرم بودن اعتراف

- نماید. هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده به هر صورت که باشد ممنوع و موجب مجازات است.
۸. منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید: هر کس حق آزادی و امنیت شخصی دارد و هیچ‌کس را نمی‌توان خودسرانه دستگیر و یا بازداشت کرد. از هیچ‌کس نمی‌توان سلب آزادی کرد مگر به جهات و طبق آیین دادرسی مقرر به حکم قانون.
۹. آزادی بیان: هر کس حق آزادی عقیده و بیان دارد و حق مزبور شامل آن است که از داشتن عقاید خود بیم و اضطرابی نداشته باشد، و در کسب اطلاعات و افکار و در اخذ و انتشار آن به تمام وسایل ممکن و بدون ملاحظات مرزی آزاد باشد.
۱۰. آزادی مذهب، فکر و وجدان: منظور از آزادی عقاید مذهبی آن است که اولاً شهروندان حق داشته باشند که به معتقدات مذهب خاصی ایمان داشته باشند و ثانیاً به داشتن معتقدات مذهب دیگری جز آنچه خود انتخاب کرده‌اند ملزم نباشند.
۱۱. حق برخورداری از آموزش و پرورش: حق بر آموزش شامل فراگیری اطلاعات و معلومات از طریق آموزش و پرورش ابتدایی عمومی و تخصص‌های عملی از طریق آموزش کاربردی می‌باشد.
۱۲. حق استراحت و تفریح: بر اساس ماده ۲۴ اعلامیه حقوق بشر هر کس حق استراحت و فراغت و تفریح دارد و به‌خصوص به محدودیت معقول ساعات کار و مرخصی‌های ادواری، با اخذ حقوق ذی حق می‌باشد.
۱۳. حق ازدواج و تشکیل خانواده: مردان و زنان حق ازدواج دارند و هیچ‌کس قید و بندی که بر پایه نژاد، رنگ یا قومیت باشد نمی‌تواند از این حق آنان جلوگیری کند.
۱۴. حقوق پناهندگان: هر کس حق دارد برای رهایی از تعقیب ظالمانه و زجر و شکنجه برای خود در کشورهای دیگر پناهندگی انتخاب کند.
۱۵. آزادی تشکیل اجتماعات: اجتماعات متشکل از همایش موقتی افرادی است که به منظور تبادل اندیشه‌ها و نظرات یا به منظور هماهنگی برای دفاع از منافع مشترک تشکیل می‌شود.
۱۶. آزادی انتخاب محل اقامت و عبور و مرور آزادانه: هر کس قانوناً در سرزمین دولتی مقیم باشد حق عبور و مرور آزادانه و انتخاب مسکن خود را در آن‌جا خواهد داشت. هر کس آزاد است هر کشوری و از جمله کشور خود را ترک کند.
۱۷. آزادی دریافت اطلاعات: نرساندن نامه‌ها، سانسور، عدم مخابره و نرساندن آن‌ها ممنوع است مگر به حکم قانون.
۱۸. حق شرافت و خوش‌نامی: حسن شهرت و اعتبار اجتماعی از جمله سرمایه‌های معنوی به‌شمار می‌رود که افراد، با برخورداری از آن می‌توانند زندگی شرافتمندانه‌ای داشته باشند.
۱۹. حق تابعیت: داشتن تابعیت یک کشور به این معناست که شرایط قانونی تابعیت آن کشور درباره

بررسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

شخص جمع است. به این ترتیب، رابطه تابعیت میان فرد و دولت رابطه‌ای است قانونی که سبب می‌گردد فرد در شمار اعضای جمعیت تشکیل دهنده دولت در یک سرزمین محسوب شود (هاشمی، ۱۳۸۴ و یونیسف، ۲۰۰۷).

نقض حقوق بشر و آزادی‌های اساسی تنها یک تراژدی شخصی و انفرادی نیست بلکه منجر به شرایط ناآرام سیاسی و اجتماعی شده و بذره‌های خشونت و تضاد را بین جوامع و ملت‌ها می‌کارد. جمله اول اعلامیه جهانی حقوق بشر بیان می‌کند: احترام به حقوق انسان‌ها و مقام انسانی شالوده آزادی، عدالت و صلح در دنیا است. اجرای واقعی و مؤثر حقوق بشر بیش از هر چیز مستلزم آن است که یکایک افراد به حقوق خود و دیگران آگاهی یابند و بدین ترتیب رعایت آن‌ها را خواستار شوند (لویس، ۱۳۷۷). بنابراین پرداختن به مؤلفه‌های حقوق بشر و آموزش آن در نظام آموزشی خصوصاً آموزش رسمی که از طریق برنامه درسی و به تبع آن کتاب‌های درسی صورت می‌گیرد از اهمیت بالایی برخوردار است. لذا پژوهش حاضر قصد دارد به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی براساس مؤلفه‌های حقوق بشر در بیست مؤلفه فوق‌الذکر پرداخته و میزان توجه به هر یک از مفاهیم مذکور را در کتب درسی بررسی نماید.

پیشینه پژوهش

حقوق بشر مفهومی است که در عرصه‌های گوناگون افکار و اندیشه‌ها، تاریخ، جغرافیا، حکمت، فلسفه، دین و دنیا و حقوق و سیاست، ذهن بشر را همواره به خود مشغول ساخته است. امروزه، به‌عنوان یک مجموعه مشخص و مشهور، در جلوه‌های نوعی و شخصی، حقوق موضوعه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و نظام حقوقی به‌طور آمرانه، نسبت به تضمین آن، برای همگان ایجاد حق و تکلیف می‌کند. بنابر گفته سید فاطمی (۱۳۸۲)، حقوق بشر به‌عنوان آن حقوقی تعریف می‌شود که به‌طور ذاتی در طبیعت ما آحاد بشر می‌باشد و بدون آن ما نمی‌توانیم به‌عنوان موجود انسانی زندگی کنیم. حقوق بشر در واقع حق افراد در مقابل دولت است، دولت‌ها متعهد به تضمین این حقوق برای افراد خود هستند.

بر این اساس، منظور از حقوق بشر مجموعه حقوقی است که از افراد و گروه‌ها در برابر تجاوز دولت‌ها نسبت به حقوق شناخته‌شده بین‌المللی آن‌ها حمایت می‌کند. بنابراین «هدف حقوق بشر حمایت از افراد و گروه‌هایی است که حقوق و آزادی‌های اساسی آن‌ها که در اسناد بین‌المللی یا عرف بین‌المللی تضمین شده است، توسط دولت‌های آنان نقض می‌شود» (مهرپور، ۱۳۷۷، ص ۱۹). بدون شک یکی از مهم‌ترین چالش‌های مطرح در جوامع بشری مسئله عدم آشنایی افراد با مفاهیم حقوق بشر و در نتیجه نقض آن در بسیاری از موارد می‌باشد. برای حل چنین معضلی مهم‌ترین راه حل ایجاد آگاهی در ذهن نوجوانان است. اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق‌های بین‌المللی اهداف آموزش حقوق بشر را این‌گونه بیان می‌نمایند: آموزش همگانی، انتقال دانسته‌ها، بیداری و شکوفایی

و تحول شخصیت فرد به تربیتی که بتواند در هماهنگی با محیط اطراف خود زندگی کند. پژوهش‌ها در این باره بر طراحی و اجرای برنامه درسی حقوق بشر متمرکز بوده و نشان می‌دهد که تجربه‌های شخصی دانش‌آموزان، سطح پیشرفت، سوابق فرهنگی و خانوادگی بر ایده‌ها، علایق و یادگیری آن‌ها در خصوص حقوق بشر تاثیر زیادی دارد. تکنیک‌های آموزشی مؤثر شامل شبیه‌سازی، استفاده از ادبیات کودکان، بازی نقش و پروژه‌های عملی و یک رویکرد مناسب تلفیقی، جامع و توسعه‌ای برای آموزش حقوق بشر، یادگیری دانش‌آموزان را افزایش می‌دهد (کارول وید، ۲۰۱۱).

در اسناد بین‌المللی مختلفی که در خصوص حقوق بشر وجود دارند، آموزش حقوق بشر جزئی از حق آموزش تلقی شده و به مجموعه‌ای از فعالیت‌های آموزشی، ترویجی و اطلاع‌رسانی تعریف شده است که برای نیل به رعایت و تحقق حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین، افزایش تفاهم، گذشت و برابری و دوستی بین ملت‌ها و تکامل شخصیت انسانی و احترام به کرامت او صورت می‌گیرند. (انصاری، ۱۳۸۸، ص. ۱۳). آموزش حقوق بشر باید تساوای و عدم تبعیض و ارزش‌هایی مثل یکپارچگی (اتحاد) احترام و بردباری، صلح و فهم بین‌المللی را در همه سطوح آموزش مورد تأکید قرار دهد. در واقع آموزش حقوق بشر در صدد است حقوق بشر را به یکی از واقعیت‌های زندگی افراد تبدیل کند. با توجه به مطالب ذکر شده، پژوهش‌هایی با هدف گنجاندن برخی از اجزای حقوق بشر شامل حقوق شهروندی، حقوق سیاسی، حقوق اقتصادی، حقوق اجتماعی و فرهنگی در برنامه‌های درسی انجام یافته است (زید سلیمان، ۲۰۱۰). برای عملی ساختن مسئله آموزش حقوق بشر به‌عنوان یک فعالیت بلندمدت در جهت نهادینه ساختن آن در نسل‌ها باید وضعیت موجود آموزش در این حوزه مورد بررسی قرار گیرد و راهکارهایی ارائه گردد. در این خصوص پژوهشی توسط جعفری (۱۳۸۴) در دوره ابتدایی و نیز پژوهشی توسط شاکری، زارعی، حاجی رشیدی، صداقتی و رستمی (۲۰۱۰) در دوره دبیرستان در خصوص میزان توجه به آموزش حقوق بشر با نظرسنجی از متخصصان برنامه درسی، کارشناسان حقوق بشر و معلمان و مجریان برنامه درسی انجام گرفته که نتایج حاکی از آن بود که میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر و آموزش آن در مراحل طراحی، اجرا و ارزشیابی برنامه درسی در سطح پایینی قرار داشته و شکاری و حاجی رشیدی (۱۳۸۸) تحقیقی تحت عنوان «آموزش حقوق بشر در آموزش متوسطه ایران: شکاف‌ها در برنامه درسی» انجام داده است و نتایج بر این دلالت دارند که مجریان، معلمان و برنامه‌ریزان درسی همه با آموزش مفاهیم بیان شده حقوق بشر در حوزه دانش، مهارت‌ها و نگرش‌ها موافق‌اند.

با بررسی ادبیات پژوهشی در حوزه آموزش حقوق بشر، تحقیقات گسترده‌ای مشاهده می‌گردد که با نگاه دقیق به آن‌ها می‌توان دسته‌بندی ذیل را جهت مطالعه سازمان‌یافته‌تر ارائه کرد:

الف) آموزشی: برخی از پژوهش‌ها (جعفری، ۱۳۸۴؛ زارعی و همکاران، ۲۰۱۰؛ گندمی حسنارودی، ۱۳۸۴) با توجه به نتایج حاصله که بیانگر ضعف آموزش و توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر

بررسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

می‌باشند، ضرورت بازنگری در طراحی و نیز روش اجرا و ارزیابی برنامه‌های درسی را اثبات نموده‌اند.

ب) چگونگی محتوای آموزشی و تکنیک‌ها: یافته‌های این تحقیقات (وید، ۲۰۱۱) محتوا و موادی را که برگرفته از تجارب شخصی دانش‌آموزان، سوابق فرهنگی و خانوادگی، ایده‌ها و علائق، یادگیری و سطح پیشرفت دانش‌آموزان است را برای آموزش حقوق بشر مناسب‌تر دانسته‌اند و تکنیک‌های آموزشی مؤثرتری (شبیه‌سازی، بازی نقش، پروژه‌های عملی، استفاده از ادبیات کودکان) را پیشنهاد کرده‌اند.

ج) تأکید بر حقوق متنوع: برخی از پژوهش‌ها (زید سلیمان، ۲۰۱۰) با توجه به کاستی‌ها و ضعف برنامه‌ها و کتب درسی تأکید کرده‌اند که لیستی از حقوق انسانی (حقوق شهروندی، حقوق اقتصادی، حقوق سیاسی، حقوق اجتماعی و فرهنگی) در برنامه‌ها و کتب درسی گنجانده شوند.

د) مسائل سیاسی و هدف‌گذاری: این تحقیقات نشان دادند که آموزش حقوق بشر و فرهنگ‌سازی در جوامع برای جلوگیری از نقض آن سبب بهبود روابط سیاسی در عرصه بین‌الملل و کاهش اختلاف بین‌ملت‌ها شده و سیاست‌گذاری و تعیین اهداف در سطوح کلان آموزشی، سیاسی، اقتصادی و... را منسجم‌تر و روشن‌تر می‌کند.

■ اهداف تحقیق

هدف کلی: بررسی و تحلیل محتوای مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

■ سؤال تحقیق

۱. میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی تا چه حد است؟

■ روش پژوهش

در این تحقیق از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. واحد تحلیل نیز صفحات (متن، پرسش‌ها، فعالیت‌ها و تصاویر) می‌باشد. برای تحلیل محتوا مراحل مختلفی طی می‌شود. از جمله این مراحل می‌توان سه مرحله عمده زیر را ذکر نمود:

۱. مرحله قبل از تحلیل (آماده‌سازی و سازمان‌دهی).

۲. مرحله بررسی مواد (پیام)

۳. مرحله پردازش داده‌ها (سرمد و حجازی، ۱۳۸۰).

کانون توجه این تحقیق بر مرحله سوم تحلیل محتوا یعنی پردازش داده‌های جمع‌آوری شده از پیام

می‌باشد. یعنی پس از رمزگذاری پیام و مقوله‌بندی آن، اطلاعات به دست آمده تحلیل شده است. امروزه فنون بسیاری در این خصوص ارائه شده که اساس آن‌ها بر درصداگیری از فراوانی مقوله‌ها می‌باشد. این دسته از فنون دارای مشکلات ریاضی خاص خود می‌باشند که نتایج آن‌ها را کم اعتبار خواهد کرد. در این تحقیق تلاش شده است از روش جدیدی که برگرفته از تئوری سیستم‌هاست، برای پردازش داده‌ها استفاده شود. این روش «آنتروپی شانون» است که پردازش داده‌ها را در بحث تحلیل محتوا با نگاه جدید مطرح می‌کند. براساس این روش تحلیل داده‌ها، در تحلیل محتوا بسیار قوی‌تر و معتبرتر عمل خواهد کرد.

■ روش آماری پژوهش: روش آنتروپی شانون

آنتروپی در تئوری اطلاعات، شاخصی است برای اندازه‌گیری عدم اطمینان که به وسیله یک توزیع احتمال بیان می‌شود. براساس این روش که به مدل جبرانی مشهور است محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نقطه نظر پنج پاسخگو (کتاب سال اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم ابتدایی)، بیست مؤلفه مورد هدف (مؤلفه‌های حقوق بشر) طبقه‌بندی شده است. در ابتدا پیام بر حسب مقوله‌ها به تناسب هر پاسخگو در قالب فراوانی شمارش می‌شود. بر اساس داده‌های جدول فراوانی مراحل زیر به ترتیب انجام می‌شود (آذر، ۱۳۸۰).

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی، بهنجار و برای این منظور از رابطه زیر استفاده

می‌شود:

$$p_j = \frac{F_j}{\sum_{j=1}^m F_j} \quad (i=1,2,3,\dots,n, j=1,2,\dots,m)$$

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده و در ستون‌های مربوط قرار می‌دهیم و برای این

منظور از رابطه زیر استفاده می‌کنیم:

$$E_j = K \sum_{h=1}^m |p_j \ln p_j| \quad (i=1,2,\dots,m) \quad K = \frac{1}{Lnm}$$

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها (۱... و ۲ و ۱) ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها را محاسبه می‌کنیم. هر مقوله که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری نیز برخوردار می‌باشد برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده می‌شود.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

■ روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری

روایی^۹: از نظر بیکر (۱۳۸۱) روایی با طرح این پرسش جدی همراه است که آیا ابزار سنجش واقعاً مفهوم مورد نظر را می‌سنجد یا نه. روش تعیین روایی تحلیل محتوای پژوهش حاضر نیز بدین صورت بوده که جهت انتخاب مؤلفه‌های حقوق بشر از منابع در دسترس در این ارتباط استفاده شده است، به‌عنوان نمونه می‌توان به این موارد اشاره نمود: [مرکز اطلاعات سازمان ملل در تهران (۱۳۷۵)، جعفری (۱۳۸۴)، یونسکو (۲۰۰۵) و...]. پس از استفاده از منابع متعدد، مؤلفه‌های این پژوهش به تأیید اساتید راهنما و مشاور ارائه گردید تا از نقطه نظرات آن‌ها جهت هرچه بهتر شدن این پژوهش استفاده شود.

اعتبار^{۱۰} (پایایی): شیخ، شهبازی و طهماسبی بروجنی (۱۳۸۶) عنوان نموده است که یکی از روش‌هایی که برای برآورد پایایی از آن بهره گرفته می‌شود، بازآزمایی آزمون^{۱۱} (آزمون مجدد) می‌باشد. براین اساس جهت برآورد پایایی از سه ارزیاب خواسته شد تا مؤلفه‌های پژوهش حاضر را بررسی نمایند. به عبارتی ثبات طبقه‌بندی تعریف شده بود، لذا ساده‌ترین راه تعیین پایایی، محاسبه به‌صورت زیر بوده است (دلاور، ۱۳۸۳): ضریب پایایی = تعداد واحدهایی که در یک طبقه کدگذاری شده‌اند تقسیم بر مجموع کل تعداد واحدهای کدگذاری شده. از آن‌جا که در تحلیل محتوا ملاک منطقی برای قضاوت درباره ضریب پایایی وجود ندارد، صاحب‌نظران ملاک ۶۰ درصد را پذیرفته‌اند. خاطر نشان می‌گردد که در این پژوهش ضریب پایایی برابر با ۷۵ درصد می‌باشد.

■ جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این پژوهش کلیه کتاب‌های دوره ابتدایی، شامل ۳۶ جلد کتاب در سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۸۹ در هشت عنوان فارسی (بخوانیم)، فارسی (بنویسیم)، تعلیمات اجتماعی، علوم، ریاضی، هدیه‌های آسمانی، هدیه‌های آسمانی (کتاب کار) و قرآن می‌باشد. در نمونه‌گیری هدف‌مند، قصد محقق انتخاب مواردی است که با توجه به هدف تحقیق، بیشترین اطلاعات را در بر داشته باشد. با توجه به اینکه ملاک پژوهش برای ارزیابی مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی (کلمات، تصاویر، فعالیت‌ها و عبارات در متن) می‌باشد، از هشت عنوان فوق‌الذکر، پنج عنوان به علت در بر داشتن موارد یاد شده در فوق به صورت هدف‌مند انتخاب گردید.

■ یافته‌ها

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به تفکیک کتاب‌های درسی به همراه جدول فراوانی، میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت ارائه می‌گردد. بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های قرآن پنج پایه دوره ابتدایی بیانگر این است که مؤلفه آموزش و پرورش (حق بر آموزش) با ۱۲ فراوانی بیشتر از سایر مؤلفه‌ها در کتاب‌های مذکور مشاهده شده است.

جدول ۱. توزیع فراوانی و میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب آموزش قرآن دوره ابتدایی

مؤلفه‌های حقوق بشر	آموزش قرآن دوره ابتدایی					میزان بار اطلاعاتی	ضریب اهمیت
	سال اول	سال دوم	سال چهارم	سال پنجم	جمع		
حق حیات	۰	۰	۱	۰	۱	۰/۰۲۴	۰/۰۲
امنیت شخصی	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰
منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد	۰	۰	۲	۰	۰	۰/۰۲۴	۰/۰۲
منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
(حق دفاع از سلامتی) (حق بر سلامتی)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
آزادی بیان و عقیده	۰	۰	۲	۱	۰	۰/۰۷۳	۰/۰۶
آزادی مذهب، فکر و وجدان	۲	۳	۲	۲	۲	۰/۲۶۴	۰/۲۴۰
حق مالکیت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش)	۳	۰	۴	۰	۵	۰/۳۴۴	۰/۳۱۴
حق تفریح و استراحت	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰
احترام و حمایت از حریم خصوصی افراد	۰	۰	۰	۱۰	۱	۰/۰۲۴	۰/۰۲
حق حفظ شرافت و خوشنامی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق ازدواج و تشکیل خانواده	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰
حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق پناهندگی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق بر دریافت اطلاعات	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق تشکیل اجتماعات	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جمع					۳۵		

جدول فوق نشان می‌دهد که در کلیه صفحات کتب قرآن دوره ابتدایی بیشترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش) با میزان بار اطلاعاتی ۳۴۴، و ضریب اهمیت ۳۱۴، بوده و کم‌ترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌های امنیت شخصی، منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها، منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید، حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)، حق مالکیت، حق تفریح و استراحت، حق حفظ شرافت و خوشنامی، حق ازدواج و تشکیل خانواده، حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)، حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور، حق پناهندگی، حق دریافت اطلاعات و حق تشکیل اجتماعات می‌باشد.

نتایج تحلیل در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی نشان‌دهنده این است که مؤلفه حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش) در ۱۵ مورد مشاهده گردیده است و در کتاب‌های درسی مورد نظر،

پروسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

مؤلفه‌های منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید، حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)، حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور و حق بر دریافت اطلاعات موردی مشاهده نگردید.

جدول ۲. توزیع فراوانی و بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی

ضریب اهمیت	میزان بار اطلاعاتی	جمع	تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی					مؤلفه‌های حقوق بشر
			سال اول	سال دوم	سال سوم	سال چهارم	سال پنجم	
۰/۰۳۹	۰/۱۶۲	۷	۳	۴	۰		حق حیات	
۰/۰۱۷	۰/۰۶	۳	۱	۲	۰		امنیت شخصی	
۰/۰۳۳	۰/۱۳۸	۶	۲	۲	۲		منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد	
۰/۰۰۵	۰/۰۲	۱	۰	۱	۰		منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها	
۰	۰	۰	۰	۰	۰		منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید	
۰	۰	۰	۰	۰	۰		حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)	
۰/۰۳۳	۰/۱۳۸	۶	۵	۱	۰		آزادی بیان و عقیده	
۰/۰۵	۰/۲۰۸	۹	۴	۴	۱		آزادی مذهب، فکر و وجدان	
۰/۰۱	۰/۰۴	۲	۱	۱	۰		حق مالکیت	
۰/۰۸۴	۰/۳۴۶	۱۵	۵	۷	۳		حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش)	
۰/۰۳۳	۰/۱۳۸	۶	۱	۳	۲		حق تفریح و استراحت	
۰/۰۰۵	۰/۰۴	۱	۱	۰	۰		احترام و حمایت از حریم خصوصی افراد	
۰/۰۳۳	۰/۱۳۸	۶	۲	۱	۳		حق حفظ شرافت و خوشنامی	
۰/۰۱	۰/۰۴	۲	۱	۱	۰		حق ازدواج و تشکیل خانواده	
۰/۰۰۵	۰/۰۲	۱	۱	۰	۰		حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)	
۰	۰	۰	۰	۰	۰		حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور	
۰/۰۱۷	۰/۰۶	۳	۳	۰	۰		حق پناهندگی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰		حق بر دریافت اطلاعات	
۰/۰۵	۰/۲۰۸	۹	۶	۲	۱		حق تشکیل اجتماعات	
			۷۷				جمع	

جدول فوق حاکی از آن است که، از مجموع ۷۷ مورد فراوانی بیشترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش) با میزان بار اطلاعاتی ۰/۳۴۶ و ضریب اهمیت ۰/۰۸۴ و کم‌ترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌های منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید؛ حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)؛ حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور و حق بر دریافت اطلاعات می‌باشد.

در ارتباط با کتاب هدیه‌های آسمانی جدول زیر گویای توزیع فراوانی و جدول بعدی نیز میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت را نمایان می‌سازد.

جدول ۳. توزیع فراوانی و بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی

ضریب اهمیت	میزان بار اطلاعاتی	تعداد	تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی					مؤلفه‌های حقوق بشر
			سال اول	سال دوم	سال سوم	سال چهارم	سال پنجم	
۰/۰۶۵	۰/۱۲۵	۵	۱	۱	۱	۲	حق حیات	
۰/۰۳۹	۰/۰۷۵	۳	۰	۱	۲	۰	امنیت شخصی	
۰/۰۳۹	۰/۰۷۵	۳	۰	۱	۲	۰	منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)	
۰/۰۱۳	۰/۰۲۵	۱	۰	۱	۰	۰	آزادی بیان و عقیده	
۰/۲۲۱	۰/۴۲۷	۱۷	۶	۳	۲	۶	آزادی مذهب، فکر و وجدان	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق مالکیت	
۰/۰۲۶	۰/۰۵	۲	۰	۰	۲	۰	حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش)	
۰/۱۲	۰/۲۲۵	۹	۳	۱	۲	۳	حق تفریح و استراحت	
۰/۰۷۸	۰/۱۵۰	۶	۱	۱	۲	۲	احترام و حمایت از حریم خصوصی افراد	
۰/۰۶۵	۰/۱۲۵	۵	۱	۰	۳	۱	حق حفظ شرافت و خوشنامی	
۰/۰۱۳	۰/۰۲۵	۱	۰	۱	۰	۰	حق ازدواج و تشکیل خانواده	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق پناهندگی	
۰/۰۲۶	۰/۰۵	۲	۰	۱	۱	۰	حق بر دریافت اطلاعات	
۰/۰۱۳	۰/۰۲۵	۱	۱	۰	۰	۰	حق تشکیل اجتماعات	
			۵۵					جمع

جدول فوق بیانگر آن است که؛ از مجموع ۵۵ مورد فراوانی مشاهده شده در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی، بیشترین فراوانی مربوط به مؤلفه آزادی مذهب، فکر و وجدان با ۱۷ فراوانی و کمترین فراوانی در ارتباط با مؤلفه منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها، منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید، حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)، حق مالکیت، حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)، حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور و حق پناهندگی بوده که موردی مشاهده نگردید.

پروسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

جدول فوق نشان می‌دهد که در کلیه صفحات کتب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی بیشترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه آزادی مذهب، فکر و وجدان با میزان بار اطلاعاتی ۰/۴۲۷ و ضریب اهمیت ۰/۲۲۱ می‌باشد.

***

در ارتباط با کتاب فارسی بخوانیم جدول زیر بیانگر توزیع فراوانی و جدول بعدی نیز میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت را نمایان می‌سازد.

جدول ۴. توزیع فراوانی و بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب فارسی بخوانیم دوره ابتدایی

ضریب اهمیت	میزان بار اطلاعاتی	تعداد	تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی					مؤلفه‌های حقوق بشر	
			سال اول	سال دوم	سال سوم	سال چهارم	سال پنجم		
۰/۰۵	۰/۱۴۷	۸	۰	۱	۳	۲	۲	حق حیات	
۰/۰۲	۰/۰۵۵	۳	۱	۰	۲	۰	۰	امنیت شخصی	
۰/۰۳	۰/۰۹۲	۵	۱	۰	۳	۰	۱	منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید	
۰/۱۲	۰/۰۷۴	۴	۰	۳	۰	۰	۱	حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)	
۰/۰۱۲	۰/۰۷۴	۴	۳	۱	۰	۰	۰	آزادی بیان و عقیده	
۰/۰۷۲	۰/۲۲۱	۱۲	۴	۳	۲	۱	۲	آزادی مذهب، فکر و وجدان	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق مالکیت	
۰/۰۲۴	۰/۳۶۷	۲۰	۷	۳	۰	۵	۵	حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش)	
۰/۲۲	۰/۳۵۰	۱۹	۲	۱	۳	۵	۸	حق تفریح و استراحت	
۰/۰۱۲	۰/۰۷۴	۴	۲	۱	۱	۰	۰	احترام و حمایت از حریم خصوصی افراد	
۰/۰۸۵	۰/۲۵۸	۱۴	۴	۵	۴	۱	۰	حق حفظ شرافت و خوشنامی	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق ازدواج و تشکیل خانواده	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حق پناهندگی	
۰/۰۲	۰/۰۵۵	۳	۱	۱	۰	۰	۱	حق بر دریافت اطلاعات	
۰/۰۰۶	۰/۰۱۸	۱	۰	۱	۰	۰	۰	حق تشکیل اجتماعات	
			۹۷						جمع

جدول فوق نشان می‌دهد که در کتاب‌های درسی فارسی بخوانیم، ۹۷ مورد مؤلفه‌های حقوق بشر مشاهده گردید که از این موارد مشاهده بیشترین فراوانی در ارتباط با مؤلفه حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش) می‌باشد همچنین بر اساس جدول فوق می‌توان اظهار نمود که بیشترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت متعلق به حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش) آن هم به ترتیب با ۰/۳۶۷ و ۰/۰۲۴ می‌باشد.

جدول ۵. توزیع فراوانی مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب فارسی بنویسیم دوره ابتدایی

مؤلفه‌های حقوق بشر	تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی					میزان بار اطلاعاتی	میزان بار اهمیت ضریب
	سال اول	سال دوم	سال سوم	سال چهارم	سال پنجم		
حق حیات	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
امنیت شخصی	۰	۰	۱	۰	۰	۰/۰۷۹	۰/۰۳۳
منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
آزادی بیان و عقیده	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
آزادی مذهب، فکر و وجدان	۱	۰	۱	۰	۰	۰/۱۵۸	۰/۰۶۷
حق مالکیت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق آموزش و پرورش (حق بر آموزش)	۰	۲	۱	۰	۰	۰/۲۳۷	۰/۱
حق تفریح و استراحت	۲	۰	۲	۰	۰	۰/۳۱۶	۰/۱۴۱
احترام و حمایت از حریم خصوصی افراد	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق حفظ شرافت و خوشنامی	۰	۰	۰	۱	۰	۰/۰۷۹	۰/۰۳۳
حق ازدواج و تشکیل خانواده	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق انتخاب آزاد محل زیست و اجازه خروج از کشور	۰	۰	۰	۱	۰	۰/۰۷۹	۰/۰۳۳
حق پناهندگی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حق بر دریافت اطلاعات	۰	۰	۱	۰	۰	۰/۰۷۹	۰/۰۳۳
حق تشکیل اجتماعات	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جمع	۱۳						

جدول فوق نشان می‌دهد در مجموعه صفحات مورد بررسی کتاب‌های فارسی بنویسیم دوره ابتدایی، روی هم رفته ۱۳ مورد از مؤلفه‌های مورد بررسی حقوق بشر مشاهده گردید که بیشترین فراوانی مشاهده نیز مربوط به مؤلفه حق تفریح و استراحت با ۴ فراوانی می‌باشد. همچنین جدول فوق نشان می‌دهد که در کلیه صفحات کتب فارسی بنویسیم دوره ابتدایی بیشترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه حق تفریح و استراحت با بار اطلاعاتی ۳۱۶/۰ و ضریب اهمیت ۱۴۱/۰، و کمترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه‌های حق حیات، منع شکنجه و رفتار ظالمانه و حفظ تمامیت جسمانی فرد، منع بردگی و خرید و فروش انسان‌ها، منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید، حق دفاع از سلامتی (حق بر سلامتی)، آزادی بیان و عقیده، حق مالکیت، احترام و حمایت از حریم خصوصی افراد، حق ازدواج و تشکیل خانواده، حق تابعیت (آزادی در انتخاب و تغییر تابعیت)، حق پناهندگی و حق تشکیل اجتماعات می‌باشد.

■ نتیجه‌گیری ■

در خلال تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی پایه‌های (اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم) در مجموع ۲۷۷ مورد فراوانی در ارتباط با مؤلفه‌های حقوق بشر مشاهده گردید که از این تعداد فراوانی، ۳۵ مورد در کتاب‌های قرآن، ۷۷ مورد در تعلیمات اجتماعی، ۵۵ مورد فراوانی در کتب هدیه‌های آسمانی، ۹۷ مورد در فارسی بخوانیم و ۱۳ مورد فراوانی در کتب فارسی بنویسیم مشاهده گردید. با توجه به نتایج تحقیق، در کتاب درسی فارسی (بخوانیم) مؤلفه‌های حق آموزش و پرورش، حق کار و دریافت مزد منصفانه و حق تفریح و استراحت، در کتاب تعلیمات اجتماعی مؤلفه‌های حق آموزش و پرورش، حق کار و دریافت مزد منصفانه، در کتاب قرآن مؤلفه‌های حق بر آموزش، آزادی مذهب فکر و وجدان و حمایت از مادران کودکان و قشرهای آسیب‌دیده...؛ در کتاب هدیه‌های آسمانی مؤلفه آزادی مذهب، فکر و وجدان و حمایت از مادران کودکان و قشرهای آسیب‌دیده...؛ و در کتاب فارسی بنویسیم مؤلفه حق تفریح و استراحت و حق کار و دریافت مزد منصفانه، بیش از سایر مؤلفه‌ها مورد توجه بوده و آموزش داده شده‌اند. اما سایر مؤلفه‌های حقوق بشر بسیار اندک مورد توجه بوده و در برخی از موارد با توجه به داده‌ها و اطلاعات موجود در جداول مربوطه هیچ‌گونه توجهی به این مؤلفه‌ها نشده و در برنامه‌ها و فعالیت‌های آموزشی لحاظ نشده‌اند.

روی هم رفته مقایسه نتایج تحقیق حاضر با تحقیقات ذکر شده (زید سلیمان، ۲۰۱۰؛ کارول وید، ۲۰۱۱) بیانگر این نکته است که اکثر تحقیقات صورت گرفته، به بررسی کلی در ارتباط با حقوق بشر پرداخته‌اند و همانند پژوهش حاضر به صورت جزء به بررسی مفاهیم نپرداخته‌اند، اما نتایج همه تحقیقات، گویای اهمیت آموزش حقوق بشر می‌باشد. به عنوان مثال، زید سلیمان (۲۰۱۰) که به بررسی اصول حقوق بشر در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی پرداخت، به این نتیجه رسید که در کتاب‌های مذکور عدم تناسب در اصول حقوق بشر وجود داشت. در صورتی که در پژوهش حاضر، ما مؤلفه‌هایی را که می‌توان برای حقوق بشر منظور نمود را مبنای کار خود قرار دادیم و امکان افزودن مؤلفه‌های دیگر نیز وجود دارد. البته عدم تناسبی که عنوان شده به نوعی در پژوهش حاضر نیز وجود داشته است. و لذا نتایج حاصل از این دو پژوهش در یک راستا قرار می‌گیرند. کارول وید (۲۰۱۱) نیز در پژوهش خود با عنوان «آموزش حقوق بشر در مدارس ابتدایی» بود در خصوص پاسخ‌گویی دانش‌آموزان پایه چهارم به برنامه درسی حقوق بشر با محوریت فعالیت اجتماعی و دموکراتیک؛ بیان نمود که، تجربه‌های شخصی دانش‌آموزان، سطوح پیشرفت، سوابق فرهنگی و خانوادگی قویاً بر ایده‌ها، علایق و یادگیری متوالی آن‌ها در خصوص حقوق بشر تأثیرگذار است. در صورتی که هدف پژوهش حاضر میزان حضور مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی بوده است.

در ادامه باید خاطر نشان ساخت که، نتایج پژوهش حاضر و نیز تحقیقات مشابه در این زمینه (ولوسو، ۱۹۹۸، جعفری، ۱۳۸۴، حاجی رشیدی، ۱۳۸۸، زارعی و همکاران، ۲۰۱۰) بیانگر این است که با وجود اهمیت آموزش حقوق بشر، هنوز توجه درخور و شایسته‌ای به این مهم صورت نگرفته، به حدی که فقط به برخی از مؤلفه‌های حقوق بشر به میزان اندک توجه شده و بعضی از مؤلفه‌ها در محتوای برنامه درسی و فعالیت‌های آموزشی در نظر گرفته نشده‌اند. این عدم توجه و ضعف در آموزش این مقوله مهم تحت تاثیر عدم نیازسنجی و بسترسازی برای آموزش مؤلفه‌های حقوق بشر در مرحله تدوین سیاست‌ها، هدف‌گذاری، طراحی و تدوین محتوای برنامه درسی و نیز عدم توجه به شرایط یادگیرندگان و مدرسان در جامعه و فرهنگ حاکم و هم‌چنین زمان پیش‌بینی شده برای آموزش می‌باشد و سبب گردید آن‌چنان که شایسته آموزش این مؤلفه‌هاست در عمل به منصف ظهور نرسد.

به‌طور کلی باید اذعان نمود که نظام‌های آموزشی، به‌عنوان بارزترین نمود سرمایه‌گذاری نیروی انسانی، در زمینه شکوفایی استعدادها در جامعه نقش اصلی را بر عهده دارند (یونسکو پاریس، ۱۳۷۸، ص ۶). از طرفی یکی از عناصر مطرح در این راستا، برنامه‌های درسی است که بدون تردید، برنامه‌های درسی نقش کلیدی و مهمی در نظام آموزشی دارند (فتحی و اجارگاه و شفيعی، ۱۳۸۶). به عبارت دیگر، برنامه‌های درسی به‌عنوان قلب نظام آموزشی محسوب می‌شوند؛ که مهم‌ترین ابزار و عناصر تحقق بخشیدن به اهداف و رسالت‌های کلی نظام آموزشی نیز هستند (آلن باخ، ۱۹۹۹، به نقل از فتحی و اجارگاه، زارع و یمنی، ۱۳۸۸) و توجه به تهیه و تدوین محتوای مناسب و متوازن یکی از مهم‌ترین مراحل فرایند برنامه‌ریزی درسی می‌باشد که انجام این مهم در مراحل برنامه‌ریزی درسی به عهده متخصصان برنامه ریزی درسی است. براین اساس، می‌توان اظهار داشت که نتایج این تحقیق در هر چه بهتر ارائه شدن محتوای برنامه درسی جهت آموزش حقوق بشر توسط متخصصان این عرصه راهگشا خواهد بود.

پیشنهادهای پژوهش

- اختصاص مباحثی از کتاب‌های دوره ابتدایی خصوصاً تعلیمات اجتماعی به آموزش حقوق بشر.
- با توجه به نتایج حاصل از پژوهش و ضعف کتاب‌های درسی در ارائه مؤلفه‌های حقوق بشر، برگزاری دوره‌های ضمن خدمت جهت توجیه و شناخت بیشتر معلمان برای تدریس مفاهیم و مؤلفه‌های حقوق بشر، به‌خصوص معلمانی که رشته تحصیلی آنان مرتبط یا نزدیک به موضوع است.
- تنظیم و تألیف کتابچه‌هایی در مورد مفاهیم حقوق بشر به زبان ساده و قابل فهم برای دانش‌آموزان و توزیع آن در سطح مدارس جهت مطالعه آزاد آنان.
- گنجاندن مسائل واقعی زندگی مردم در ارتباط با حقوق بشر در طراحی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی که متناسب با تجارب کودک در خانه، مدرسه و جامعه باشد.

پروسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

منابع

- آذر، عادل. (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا. فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ۱۱ (۳۸-۳۷)، ۱۲-۸.
- انصاری، باقر. (۱۳۸۸). آموزش حقوق بشر. تهران: انتشارات مجلد.
- اسکندری، حسین؛ رفیعی فر، شهرام؛ اکبری، اسماعیل؛ و جمشیدی؛ حمیدرضا. (۱۳۸۴). کوریکولوم جامع آموزش سلامت در مدارس از دوره پیش دبستانی تا پایان پیش دانشگاهی. تهران: وزارت بهداشت و درمان.
- بیکسر، ترمال. (۱۳۸۱). نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، (ترجمه هوشنگ نایبی). تهران: انتشارات سروش.
- جعفری، محمود. (۱۳۸۴). ارزیابی میزان توجه به آموزش حقوق بشر در برنامه‌های درسی دوره ابتدایی (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز، تهران.
- شکاری، عباس و حاجی رشیدی، محمد هادی. (۱۳۸۸). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران. ارائه شده در نخستین همایش بین‌المللی تحولات جدید ایران و جهان، قزوین، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (لاور، علی. (۱۳۸۳). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی. تهران: انتشارات رشد.
- ذکاوتی قراگزلو، علی. (۱۳۸۱). آموزش صلح. تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی هنری نوروز
- سرمد، زهره و حجازی، عباس. (۱۳۸۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: انتشارات سپهر.
- سید فاطمی، سعید محمد قاری. (۱۳۸۲). حقوق بشر در جهان مؤثر. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- شیخ، محمود؛ شهبازی، مهدی و طهماسبی بروجنی، شهزاد. (۱۳۸۶). سنجش واثنازه گیری در تربیت بنی و علوم ورزشی (چاپ سوم). تهران: انتشارات بامداد کتاب.
- فتحی و اجارگاه و شفیع، ناهید. (۱۳۸۶). ارزشیابی کیفیت برنامه درسی دانشگاهی (مورد برنامه درسی آموزش بزرگسالان). مطالعات برنامه درسی، ۱ (۵)، ۲۶-۱.
- فتحی و اجارگاه، کورش؛ زارع، عذرا و یمینی، محمد. (۱۳۸۸). بررسی موانع بین‌المللی برنامه‌های درسی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی از دیدگاه اعضای هیئت علمی. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۴ (۵)، ۸۲-۶۳.
- گندمی خسارودی، فهیمه. (۱۳۸۶). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی از لحاظ مفاهیم حقوق بشر (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- لوین، لیا. (۱۳۷۷). پرسش و پاسخ درباره حقوق بشر (ترجمه محمد جعفر پوینده). تهران: نشر قطره.
- مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد. (۱۳۷۵). راهنمای آموزشی درباره سازمان ملل متحد برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی. تهران: مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد.
- مهرپور، حسین. (۱۳۷۷). نظام بین‌المللی حقوق بشر (چاپ اول). تهران: انتشارات اطلاعات.
- هاشمی، محمد. (۱۳۸۴). حقوق بشر و آزادی‌های اساسی (چاپ اول). تهران: نشر میزان.
- یونسکو. (۱۳۸۳). همه انسان‌ها؛ صلح و حقوق بشر. تهران: انتشارات دفتر یونسکو
- یونسکو پاریس. (۱۳۷۸). بیانیه جهانی آموزش عالی برای قرن آینده (دیدگاه‌ها و دستورالعمل‌ها)، کنفرانس جهانی آموزش عالی (ترجمه و تدوین از حمید جاودانی). تهران: انتشارات مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- یونسکو و آموزش حقوق بشر. (۱۳۸۸). پروژه آموزش حقوق بشر در وزارت آموزش و پرورش.
- Tolman, J. (2009). *The Human Rights Education Handbook. Effective Practices for Learning, Action, and Change*. Human Rights Resource Center, University of Minnesota.
- Shekarey, A., Zare-ee, B., Haji Rashidi, K., Sedaghati, S. & Rostami, A. (2010). *Human Rights Education in Iranian Secondary Education: yaps in The Curriculum* (Unpublished masters thesis). English Department, University of Kashan, Iran.
- OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). (2012). *Guidelines On Human Right Education*. Poland: Poligrafus Jacek Adamiak.
- Wade, C. (2011). Human Rights Education in The Primary School, The fourth grade students meet curriculum based on human rights and democratic social activities. *The Elementary School Journal*, 103 (2), 28-41.
- Velloso, A. (1998). Peace and Human Rights Education in the Middle East: comparing Jewish and Palestinian experiences. *International Human Rights Education* 44(4), 357-378.
- Zaid Soleiman, A. (2010). Human rights principles and the social teachings in the elementary textbooks. *International Forum of Teaching and Studies*, 6(1), 47-59.
- UNICEF. (2007). *A Human Rights-Based Approach to Education*. United Nations Children's Fund/ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

پی‌نوشت‌ها

[۱]. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی جایگاه مؤلفه‌های حقوق بشر در مراحل طراحی و اجرای برنامه درسی دوره ابتدایی شهر تهران، سال تحصیلی ۱۳۸۹-۹۰ است.

1. Human Rights Education
2. UNICEF
3. Tolman
4. UNESCO
5. Velloso
6. Weidinger
7. Zaid Soleiman
8. Carol Wade
9. Validity
10. Reliability
11. Test-Retest